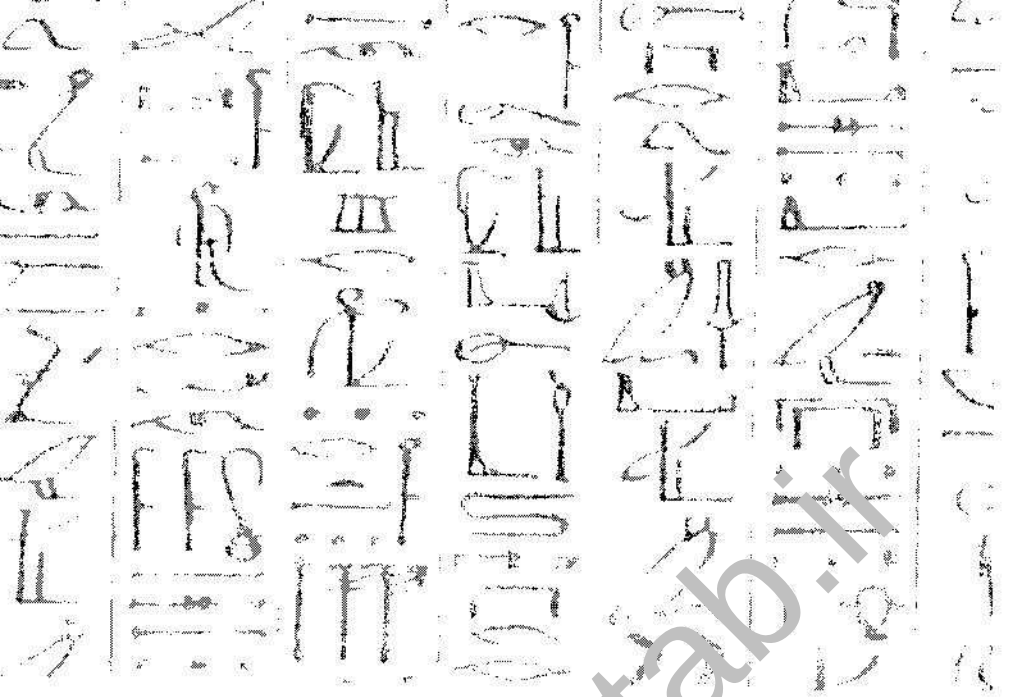

سیر تحول خط عمومی فارسی
در ایران پس از اسلام

۹۶۴۹

شامل

گزیده رساله‌ای پراچ از دکتر قاسم توپسر (۱۳۷۱ ش)

کاظم استادی

سرشناسه:	استادی، کاظم، ۱۲۵۴ -
عنوان و نام پدیدآور:	دانشنامه خط فارسی (۱۵ جلد) مؤلف کاظم استادی. شامل: ۱. درآمدی فلسفه خط، ۲. خط در ایران (۲، ۱)، ۳. سیر تحول خط عمومی، ۴. نویسه گردانی و متون، ۵. آینده جلدنویسی خط فارسی، ۶. تاریخچه تغییر خط، ۷. فعالان اصلاح الفبا و خط، ۸. آخوندزاده و تغییر خط، ۹. ملکم خان و تغییر خط، ۱۰. مکتب اسلام و تغییر خط، ۱۱. حکم فقهی تغییر خط، ۱۲. مجموعه مقالات ۱۳. در ادامه مجموعه مقالات، ۱۴. هرولوگست خط فارسی، ۱۵. کتابشناسی خط فارسی
مشخصات نشر:	قم: مؤلف، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری:	۶۰۰ ص (مجموع ۱۵ جلد).
شابک:	978-600-04-3323-9
وضعیت فهرست نویسی:	فهرای مختصر
یادداشت:	فهرست نویسی کامل آثار در نشانی: http://opac.nliai.ir قابل دسترسی است
تأاره کتابشناسی ملی:	۳۸۲۶۹۱۲

دانشنامه خط فارسی (۱۵ جلد)

اسم کتاب: سیر تحول خط عمومی فارسی در ایران پس از اسلام

تألف: کاظم مقدم

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۰۴-۳۷۲۰

شابک دوره: ۹۷۸-۶۰۰-۰۱-۳۱۲۳-۹

چاپ اول: ۱۳۹۴

تعداد صفحات: ۲۰۸

تیراژ: ۵۰۰ جلد

لیتوگرافی: نویسی

چاپ: سلمان فارسی

پخش: انتشارات برگزیده، تهران، خیابان ایرانشهر، نبش کلانتر

پلاک ۲۳۰، طبقه ششم شمالی - تلفن: ۸۴۴۹۰۲۸۳-۵

قم، خیابان شهداء، کوچه ۲۳، پلاک ۱۶ - تلفن: ۳۷۷۴۴۱۲۵

حق چاپ محفوظ و مخصوص مؤلف است.

قیمت دوره: ۳۵۰ هزار تومان

فهرست

پیشگفتار / ۹

بخش اول:

سیر تحول خط عربی در میان ایرانیان از قرن اول تا انتهای خلافت عباسیان / ۱۵

فصل اول: از سقوط ساسانیان تا آغاز فرمانرواییان مقل ایرانی / ۱۹

دوره یکم: از سقوط ساسانیان تا سقوط امویان

گفتار اول: گرداندن خط دیوان از فارسی به عربی / ۲۲

چگونگی این تبدیل / ۲۵

گفتار دوم: زبان و خط عربی در سکه‌ها / ۲۶

فزایش عربی در سکه‌ها / ۲۶

نام امیران عربی بر سکه‌ها / ۲۷

نام خلیفگان بر سکه‌ها / ۲۷

نخستین سکه تمام عربی / ۲۸

نخستین سگه تمام اسلامی / ۲۸

دیر پاییدن سنت در سگه‌ها / ۲۸

خط عربی در میان ایرانیان / ۲۹

دوره دوم: از خلافت عباسیان تا فرمانروایان مستقل ایرانی

زبان و خط عربی در سگه‌ها / ۳۲

سگه‌های طاهریان / ۳۲

سگه‌های تبرستان / ۳۲

سگه‌های بخارا / ۳۳

خط عربی به جای پهلوی / ۳۴

کتاب و نسخ / ۳۴

فصل دوم: دوران حکومت‌های مستقل ایرانی / ۳۵

دوره یکم: از صفاریان تا آل‌المجوقیان / ۳۹

گفتار یکم: خط عربی در قزوین، هریران، خراسان و سیستان / ۴۰

خط و دیوان رسالت و زبان عربی در دربار و قلمرو صفاریان / ۴۰

نوشته‌های عربی بر سگه‌ها / ۴۲

خط و دیوان رسالت و زبان عربی در دربار و قلمرو سامانیان / ۴۲

زبان ادبی دربار / ۴۳

زبان علمی در قلمرو سامانیان / ۴۳

نوشته‌های عربی بر سگه‌ها / ۴۴

خط و دیوان رسالت و زبان عربی در دربار و قلمرو رنویان / ۴۵

دیوان رسالت و زبان فارسی / ۴۵

دوزبانگی دیوان / ۴۶

زبان علمی در قلمرو غزنویان / ۴۶

عربی در سگه‌ها / ۴۶

زبان عربی در مکتبها / ۴۷

خط و دیوان رسالت و زبان عربی در دربار و قلمرو وشمگیر / ۴۷

دیوان قابوس و زبان عربی / ۴۸

- دو زبانگی قابوس و دربار وی / ۴۸
نوشته‌های عربی بر سکه‌ها / ۴۹
خط و دیوان رسالت و زبان عربی در دربار و قلمرو بویه‌ها / ۴۹
عربی نویسی در قلمرو بویه‌ها / ۵۰
زبان علمی در قلمرو بویه‌ها / ۵۱
کتاب علمی به فارسی / ۵۱
نوشته‌های عربی بر سکه‌ها / ۵۲
خط و دیوان رسالت در دربار شهریاران آذربایجان و آران و ارمنستان / ۵۲
گفتار ۵۰۰: شیفتگی دانشمندان ایرانی این دوران به زبان و خط
عربی و عرب دوستی آنان / ۵۴
بیت‌شدختن زبان عربی / ۵۴
گفتار سوم: درایت‌نگار عربی با پارسی / ۵۶
عربی در سمرقند / ۵۶
عربی در نیشابور / ۵۷
گفتار چهارم: زبان و خط عربی در نوشته‌های تزئینی / ۶۲
نوشته‌های تاریخی / ۶۲
نوشته‌های ظرف‌ها به عربی / ۶۲
نوشته‌های ظرف‌ها در قلمرو دیلمیان / ۶۳
نوشته‌های جامه‌ها / ۶۴
عربی در سنگ قبرها / ۶۴

- دوره دوم: از سلجوقیان تا سقوط خلافت بغداد / ۶۵
گفتار یکم: خط و دیوان در دربار و قلمرو ابن پادشاهان / ۶۶
خط و دیوان و زبان عربی در قلمرو سلجوقیان ایران / ۶۶
دیوان در زمان نظام الملک / ۶۶
مرادف بودن دبیری با عربی نویسی / ۶۸
فارسی شدن دیوان / ۶۸

بی‌ارجی دبیری عربی در دیوان / ۶۸

عربی بر سکه‌های سلجوقیان / ۶۹

خط و دیوان و زبان عربی در قلمرو خوارزمشاهان / ۷۰

فارسی شدن دیوان رسالت / ۷۰

زبان ادبی دربار / ۷۱

فارسی شدن نامه‌های خصوصی / ۷۱

عربی بر سکه‌های خوارزمشاهان / ۷۲

سخن پایانی بر این دوره / ۷۲

خط عربی در سکه‌های غزنویان دوم / ۷۳

گفتار ۴۰: خط عربی در نوشته‌های تزئینی و یادبودها / ۷۴

نوشته‌های عربی بر ساختمانها / ۷۴

نوشته‌های فارسی بر ساختمانها / ۷۵

نوشته‌های سری، بر ظرف / ۷۶

عربی بر جامه‌ها / ۷۷

عربی بر سنگ قبرها / ۷۷

گفتار سوم: کتابهای فارسی در این دوران / ۷۸

ارزشیابی کتابهای فارسی / ۷۸

کتابهای معتبر پزشکی به فارسی / ۷۹

کتابها و مقاله‌های فارسی در دانشهای ادبی / ۷۹

لغتنامه‌های عربی به فارسی / ۸۰

لغتنامه فارسی به فارسی / ۸۱

نوشتن کتاب در مثل / ۸۲

نوشتن کتاب دستوری / ۸۲

علوم بلاغت به فارسی / ۸۳

قاعده‌های شعر فارسی / ۸۴

دیوان نامه‌های فارسی / ۸۵

دوزبانگی در کتابهای ادب / ۸۵

فارسی در رشته‌های تاریخ / ۸۶

گفتار چهارم: زبان و خط عربی در دانشهای اشرافی و توده‌یی / ۸۸

عربی و فارسی در کتابهای صوفیان / ۸۹

فارسی در داستانهای ادبی / ۹۱

فارسی در داستانهای عامیانه / ۹۲

فارسی و عربی در کتابهای سیاست و آیین زندگی / ۹۲

فارسی در نامه‌های علمی و عرفانی / ۹۲

گفتار پنجم: برتری‌نهادن زبان عربی بر فارسی در دانش و دین / ۹۴

پوزش از فارسی نویسی / ۹۴

نظر سخن‌سنان و نویسندگان فارسی درباره سره‌نویسی / ۹۷

یک‌هوش سره‌نویسی در کتاب / ۹۷

نوشته سره‌نویسی در نامه / ۹۸

سبک بیضا، از سره‌نویسی / ۹۸

سبک کوفی، از سره‌نویسی / ۹۹

بخش دوم:

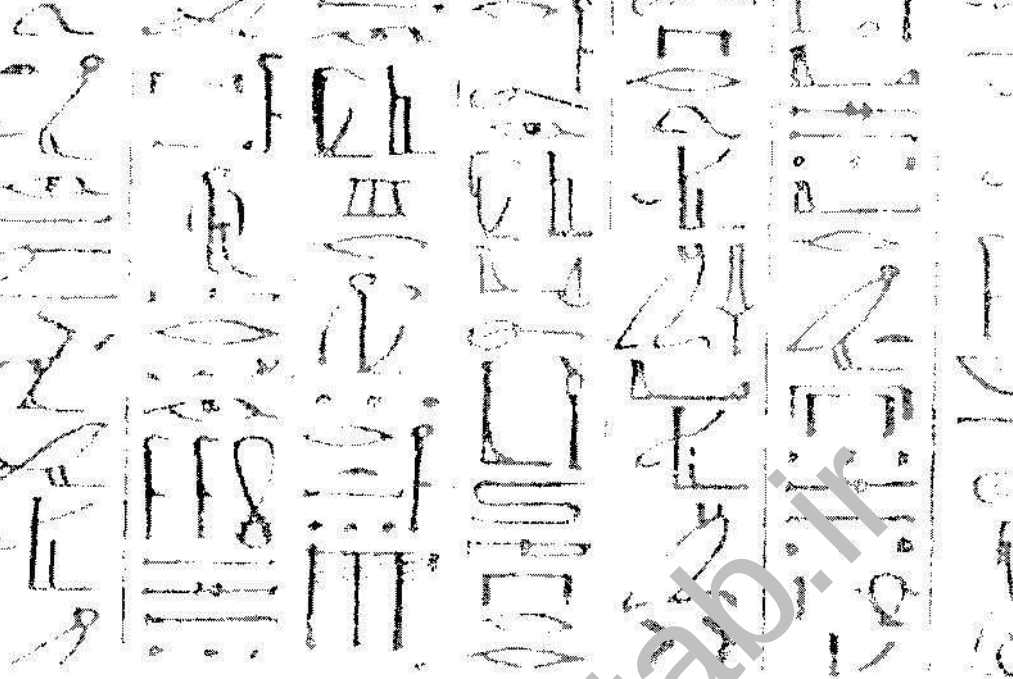
گاه‌شمار شمسی خط فارسی در ایران از قرن اول تا کنون / ۱۰۱

بخش سوم:

نمونه‌هایی از خط عمومی در ایران از قرن پنجم تا کنون / ۱۳۵

منابع / ۱۷۹

فهرست اعلام / ۱۸۱

پیشگفتار

از قرن اول هجری تا قرن سوم، هیچ کتاب نوشته‌ای، بجز کتاب قرآن کریم و یا برگ‌هایی از این مصحف شریف، در ایران از اسلام، بر جای نمانده است. اولین نسخه خطی به جای مانده از صدر اسلام، مربوط به قرن سوم هجری و به زبان عربی می‌باشد، البته اصل این نسخه نیز در ایران موجود نیست.

پس از ورود اعراب مسلمان به ایران، در زمانی نسبتاً کوتاه، خط پهلوی که در آن زمان خط نوشتاری اکثر مناطق ایران بود، از کاربرد رسمی ساقط شد. و حتی تا چند قرن خط یا زبان نوشتاری مردم ایران، زبان و خط عربی گشت و مردم ایران به زبان فارسی چیزی نمی‌نوشتند، مگر در گوشه و کنار، و آن هم غیر قابل توجه.

در واقع و به طور رسمی و همه گیر، از اواسط قرن ششم زبان فارسی در نوشتارها، نمایان شد. و اگر بخواهد خط فارسی مورد بررسی واقع شود، باید بدانیم که خط فارسی کنونی، از قرن ششم آغاز شده است. و پیش از آن، فارسی‌نویسی اصلاً رایج نبوده است و همه نوشته‌ها به زبان عربی نگارش می‌شده است. خطوط فارسی قبل از این و برخی نوشته‌ها همانند شاهنامه فردوسی یا برخی کتابهای نادر

پیش‌تر از آن، به صورت استثنا به زبان فارسی نگاشته شده‌اند. و فارسی‌نویسی، در ایران عمومیت نداشته است.

سده ششم هجری قمری، آغاز خطاطی فارسی در ایران و سده نهم و دهم هجری قمری، اوج خطاطی کتابهای فارسی است. سده دوازدهم، با ورود حروفچینی سری به ایران، کاهش چشم‌گیری در خطاطی فارسی پدید آمد؛ حتی پس از آن، به مرور خطاطی کتاب، فقط به صورت تفتنی و تفریحی و تزئینی به کار رفته است؛ به درستی که اکنون، خطاطی کتابی، منسوخ شده است، مگر استثنائاتی غیر قابل توجه. غالب‌تر اینکه، حتی برای اکثر مردم ایران، خطوط خطاطی، خوانا یا حداقل به راحتی خوانا نیست. مگر تن‌های بسیار کوتاه و تیتروار.

خط فارسی عمومی مردم ایران، از زمان پیدایش خط نسخ (و گاهی نستعلیق) و کاربرد عمومی آن اکنون، تغییر قابل ملاحظه و چشم‌گیری نکرده است. به طوری که اگر سیر خط فارسی عمومی را به راجع بین اکثر مردم ایران (و نه خطاطان حرفه‌ای) را در نوشته‌جات و کتابهای غیر تزئینی، بررسی کنید خواهید دید که در حال حاضر ایران، خط فارسی همان است که هشتاد سال پیش بوده است، مگر در موارد خاص که برخی مردم بد خط‌اند یا بسیار خوشنویس.

سیر مطالبی که گذشت بسیار جالب و دانش‌آموزان آنها در تحلیل وقایع تاریخی و غیر آن تأثیر گذار است. بسیار مناسب است تا پیرایه خط فارسی دانشنامه‌ای تنظیم شود؛ بنابراین، بنده چند سال است که مشغول تألیف «دانشنامه خط فارسی» هستم. اکنون، این کتاب در دوازده فصل و حدود شش الی ده صد صفحه‌ای، آماده حروفچینی می‌باشد، به مناسبت فصلی از این کتاب، لازم بود تا «شماری پیرامون خط، تحول و تغییر خط تنظیم شود، بنابراین مقاله‌ای با زحمت زیاد فراهم نمودم، که در نشریه پیام بهارستان مجلس شورای اسلامی، منتشر شد.

بسیار مناسب دیدم که آن مقاله همراه با مقدمه‌ای مفصل و پیوست تصاویری، به صورت کتابی مستقل منتشر گردد. بنابراین کتاب حاضر، توسعه یافته همان مقاله می‌باشد، که در سه بخش تقدیم می‌گردد.

بخش اول کتاب؛ تلخیصی است از کتاب «زبان تازی در میان ایرانیان» پس از اسلام تا انتهای خلافت عباسیان، تألیف جناب آقای دکتر قاسم تویسرکانی، که در ۴۹۱ صفحه وزیری، به سال ۱۳۵۰ ش در تهران توسط دانشسرای عالی منتشر شده است.

آنچه در این کتاب، مربوط به خط و نوشته بود، در این متن تلخیص شده و به عنوان مقدمه آن گاهشمار آمده است. البته در برخی موارد، تغییر الفاظ و حذفاتی نیز داشته‌ایم. همچنین فصل‌بندی و گاهی تیترهای کتاب آقای تویسرکانی، تغییر و تحولاتی پیدا کرده‌اند، تا مناسب عنوان نوشتار جدید شوند.

در مجموع، بخش اول کتاب حاضر، شاید خلاصه‌ای، شامل یک دهم آن کتاب باشد، که به علاقمندان این موضوع تقدیم می‌شود.

بخش دوم: گاهشمار خط فارسی که اشاره‌ای به شرح وقوع آن گذشت. اما گفتن نکاتی پیرامون این گاهشمار ضروری است.

تنظیم گاهشمار برای موضوعات تاریخی یکی از لازم‌ترین و بهترین کارهای ممکن در آن موضوع است؛ چرا که توجه و خوانندگی گاهشمار، می‌تواند یک نمای بیرونی و اطلاعات کلی، از سیر تغییر و تحولات آن موضوع در اختیار ما قرار دهد. تا قدرت تجزیه و تحلیل انسان را در آن موضوع، آسان کند.

خواندن معلومات مختلف و پراکنده در یک موضوع، نمی‌تواند این ثمر را به همراه داشته باشد؛ زیرا که برای فهم بهتر و دقیق‌تر، لازم است این اطلاعات درهم و غیر منسجم، دسته‌بندی شده نگاه کنیم، تا منتج به نتیجه مناسب و مطلوب گردد.

گاهی، نگاهی گذرا به یک گاهشمار، بسیاری از چرایی‌های ذهن انسان را پیرامون یک موضوع، پاسخگو است. و در کمترین زمان ممکن، فرد می‌تواند به راحتی بسیاری از اسرار مرموز و گنگ یک موضوع را پی‌برد.

موضوع این مقاله، «گاهشمار خط فارسی» از قرن اول هجری تا کنون است. البته این مقاله، سعی ندارد تا پیرامون مزایای تغییر خط فارسی و یا معایب آن، سخن بگوید. و یا در رد آن قدمی بردارد. بلکه تلاش دارد تا شما را با یک نمای کلی از

تاریخچه خط فارسی و فعالیت‌های گذشتگان در این باره آشنا کند؛ و با مطالعه این گاهشمار، شما بتوانید به جواب بسیاری از سؤالات ذهنی خود برسید؛ بی‌آنکه در اثبات و یا رد تغییر خط فارسی، سخنی رفته باشد.

ضروری است، پیش از مطالعه گاهشمار، این نکته دقت شود که تاریخ وقایع این گاهشمار، بر اساس مبدأ هجری شمسی تنظیم شده است. اکثر تاریخ‌ها، بسیار دقیق‌اند؛ اما از آنجایی که در تبدیل تاریخ قمری به شمسی، جدای از پیچیدگی‌های تفاوت این دو شیوه، ماه‌های این وقایع نیز تأثیر گذارند، بنابراین ممکن است برخی از این‌ها ذکر شده در این مقاله، با یک سال پس و پیش، واقعیت پیدا کنند. و برخی نیز نه زمان ده ساله دوره خاصی می‌باشند، تاریخ حدودی آن دوره یا واقعه ذکر شده است.

نکته بسیار مهم دیگر اینکه؛ همانطور که شاید بدانید، تا سال ۱۳۰۴ هـ.ش همه تاریخ‌ها در ایران هجری قمری بوده است و با تصویب مجلس شورای ملی، مبنای تاریخ ایران از آن موقع، هجری شمسی، تغییر پیدا کرد. بنابراین، بیشتر تاریخ‌های موجود در این گاهشمار از هجری قمری، به هجری شمسی تبدیل شده‌است. اما متأسفانه، آثاری که ما بین تاریخ ۱۲۰۴ تا ۱۲۴۳ می‌باشند و در تاریخ آنها قید صریح قمری یا شمسی نشده است، قابلیت تشخیص مبدأ قمری یا شمسی بودن آنها وجود ندارد؛ مگر برخی، که به فراین دیگر مشخص از پس هر خطایی در ترتیب تاریخی شان وجود دارد، از دست ما خارج بوده است.

و بخش سوم: نمونه‌هایی از خط عمومی در تقریر برخی کتاب در ایران می‌باشد برای تنظیم این گاهشمار، تلاش فراوانی انجام و به منابع بسیاری مراجعه شد، ولی از آنجا که همیشه تاریخ، قرین با عدد و رقم می‌باشد؛ بنابراین حروفچینی و نمونه‌خوانی و تطبیق و تنظیم متن‌های تاریخی بسیار مشکل است، و احتمالاً در تنظیم این مقاله، مرتکب خطاهایی نیز شده‌ام. بسیار مناسب است که خوانندگان فرهیخته و محترم، خطاهای آن را متذکر شوند.

قدرشناسی

به عنوان قدرشناسی از جناب آقای
تویسرکانی، شرح حال مختصری از ایشان، در
اینجا نقل می‌کنم:

پدرش شیخ محمد نبی (بن احمد)
تویسرکانی در «ودآور» تویسرکان به دنیا آمد.
پس از اصفهان رفته نزد بزرگان و علماء اعلام
آن سامان درس آموخت. سالها پس از سپری
کردن دوران تحصیل، اخذ اجازه‌های متعدد
فقهی و حدیثی از اساتید بزرگ^۱، دوباره به

زادگاه خود بازگشت و به تدریس علوم دینی پرداخت. بعد از گذشت
چند سال به تهران مهاجرت کرد و در آنجا سکونت اختیار نمود. علاوه بر
گفتارهای حیاتبخش خود، به نوشتن و تألیف نیز همواره می‌پرداخت.^۲ ثمره
سالهای پایانی عمرش، کتاب مفید «الثالی الآخر» بود.^۳ سرانجام در حدود سال ۱۳۲۲
قمری در شهر تهران بدرود حیات گفته و در جوار حضرت عبد العظیم حسنی
(رض) در شهر ری به خاک سپرده شد.^۴

تاریخ تولد قاسم تویسرکانی مشخص نیست. در الازریعه ذیل شرح حال
پدرش، نوشته شده؛ ابوالقاسم توسرکانی، دوره‌ای در نجف مشغول تحصیل علوم

۱. اجازه نامه مولا محمد جعفر آباده‌ای و مولا حسینعلی تویسرکانی و مولا عبد الرحیم اصفهانی و سید
حبیب الله موسوی و شیخ زین العابدین هزار جریبی و حاج میرزا ابوالقاسم اصفهانی، و حاج ملا علی
کنی و سید اسماعیل موسوی بهبهانی، و مولا محمود میثمی عراقی.
۲. پاره‌ای از آثارش را در زمان حیات به چاپ رسانید. «جامع المسائل» در فقه مرتضوی در چندین مجلد،
«مقداریه» که بحثی فقهی در اوزان و مقادیر شرعی و عرفی است، «نهایه الافکار» و «الرسالة الارشادية»
و «الرضاع» و «لب المسائل» و «منازعة المحققین».

۳. سه مجلد رحلی، چاپ سنگی نخست کتاب، توسط مؤلف تصحیح شده است.

۴. یادمان تویسرکان: مقالات برتر دو همایش پیشینه و توانمندی تویسرکان، حسین انصاری.

اسلامی بود و قبل از وفات پدرش به طهران بازگشت. و مشغول به کار در برخی دوایر و ادارات دولتی شد.^۱

وی فارغ‌التحصیل رشته‌ی دکترای ادبیات دانشگاه تهران بود و در همین دانشگاه تدریس می‌کرد، که بسیاری از ادبای معاصر، از شاگردان وی می‌باشند. وی در اردیبهشت ۱۳۷۲، در تهران درگذشت.^۲ از وی کتابها و مقالاتی ادبی و تاریخی بر جای مانده است.

۱. «نامه‌های رشیدالدین وطواط» به تصحیح او در سلسله انتشارات دانشگاه تهران چاپ شده است.

۲. کتاب «آثار و قواعد النحو و می التدریس فی بعض الصفوف من کلیه المعقول و المستقوا»، ایران ۱۳۳۵ ش، سربى نشریه ۲۸۴ دانشگاه، ۱۰۶ ص.

۳. «حکوات المذنبین شیعه»، طهران ۱۳۲۶ ش، چاپ سربى، ۶۶ ص.

۴. «سخن سعاد»، طهران ۱۳۱۸ ش، سربى ۸۳ ص.

۵. «عدد من بلغاء ایران و لغت العرب و نخب من آثارهم»، طهران، ۱۳۳۶ ش

سربى، نشریه ۴۰۲ دانشگاه، ۱۹۰ ص.

۶. قصیده راوندی در قضیه هجوم به کابلان، ترجمه قاسم تویسرکانی.

۷. تنی چند از سخنوران ذولسانین، نشریه الدراسات الأدبیه، سال پنجم، ربیع

۱۹۶۲. و تنی چند از سخنوران ذولسانین: شمس‌الامه‌ة أحمد بن حسن میمندی، نشریه الدراسات الأدبیه، سال پنجم، ربیع ۱۹۶۳.

۸. «زبان تازی در میان ایرانیان، پس از اسلام» انتهای خلافت عباسیان، انتشارات دانشسرای عالی، ۱۳۵۰ ش.

در پایان از سرکار خانم ابراهیمی که زحمت حروفچینی این کتاب را به عهده داشتند و جناب آقای روح الله صباحی و خانم بخشی که در غلط‌گیری آن یاریم کردند، بسیار متشکرم. کاظم استادی / ۱۳۹۱/۲/۱۲

۱. طبقات اعلام الشیعه، شیخ آغا بزرگ طهرانى، ج ۵، ص ۴۹۳، چاپ مجلس، تهران ۱۳۸۸.

۲. گلزار مشاهیر.